

Ἡ διαμόρφωση τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας κατὰ τοὺς λεγομένους Σκοτεινοὺς Χρόνους στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο (6ος-7ος αἰ.)

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ν. ΜΟΣΧΟΥ*

Οἱ ἀρχαῖες μαρτυρίες καὶ ἡ σημασία τους

Εἶναι πασιδῆλο ὅτι οἱ προσευχὲς γιὰ τοὺς κεκοιμημένους, εἴτε κατὰ τὴν κή-
δευση εἴτε κατὰ τὰ μνημόσυνα, βασίζονται κατὰ κύριο λόγο σὲ λατρευτικὲς
πρακτικὲς τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ὑποστρώματος τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἄλλων
θρησκειῶν στὸν μεσογειακὸ χῶρο· μορφοποιοῦνται ὅμως ἀπὸ τὴν ιδιαίτερη
βάση τῆς χριστιανικῆς λατρείας πού εἶναι «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» κατανο-
ώντας καὶ βιώνοντας τὴ Χριστιανικὴ Ἀποκάλυψη, πού βασίζεται στὸ ἔργο καὶ
τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, πού μὲ τὴ σειρά τους ἔχουν ὡς κέντρο τους τὴν
προσμονὴ τῆς κοινῆς ἀναστάσεως καὶ τὴ νίκη κατὰ τοῦ θανάτου, μέσα ἀπὸ τὴ
Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου καὶ τὴν ἀτελεύτητη Βασιλεία Του. Ὡστόσο, πέρα
ἀπὸ τὴ γενικὴ αὐτὴ περιγραφή εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ νεκρώσιμη ἀλλὰ καὶ ἡ
ἐπιμνημόσυνη ἀκολουθία παρουσιάζουν ἐξέλιξη μέσα στὸν χρόνο, πού εἶναι
πολὺ σημαντικὴ καὶ χρήσιμη γιὰ νὰ ἀποτυπώσουμε ὄχι μόνον τὰ παραμόνιμα θε-
ολογικὰ στοιχεῖα πού ἐκφράζουν τὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὰ θέματα αὐτά,
ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀντιμετώπισής τους ἀπὸ τοὺς πιστοὺς, τὴν ἀνάδυση
θεολογικῶν ἢ ἄμεσων λατρευτικῶν ζητημάτων, πρόσληψης ἱστορικῶν ἐξελίξε-
ων κ.λπ. Ἐνδιαφέρει συνεπῶς ὄχι μόνον τὴν ἱστορία καὶ θεολογία τῆς χριστι-
ανικῆς λατρείας, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία. Στὴν παρούσα
ἐργασία θὰ ἐξετάσουμε τὸ τμήμα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης πού ἀφορᾷ τὸν Χρι-
στιανισμό μετὰ ἀπὸ τὸν 6^ο αἰῶνα καὶ μέχρι τὴν ἐμπέδωση τοῦ «βυζαντινοῦ Χρι-
στιανισμοῦ» μετὰ ἀπὸ τὸν 9^ο¹.

* Ὁ Δημήτριος Ν. Μόσχος εἶναι Ἀναπληρωτὴς Καθηγητὴς τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ ΕΚΠΑ.

1. Πρόκειται γιὰ τμήμα εὐρύτερου προσωπικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος, πού ἐκπονήθη-

Όσον αφορά την αμιγῶς μορφολογική προσέγγιση υπάρχει γενική συναίνεση στο ότι στην αρχαία Ἐκκλησία ὑπῆρχε κάποιο τελετουργικό κατά την ἐκδημία τῶν πιστῶν, τὸ ὁποῖο περιελάμβανε κάποιες εὐχὲς τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενο μαρτυροῦν ὀρισμένα κείμενα ὅπως αἱ *Διαταγαὶ Ἀποστόλων* στὰ τέλη τοῦ 4^{ου} αἰ. πού ὀρίζουν «ἀνάγνωσιν ἱερῶν βιβλίων», ψαλμούς καὶ Θεία Εὐχαριστία στὸν ναὸ καὶ σὲ κοιμητήρι², καθὼς καὶ δεήσεις διακονικές, ὥστε ὁ Θεὸς νὰ κατατάξει τὸν κεκοιμημένο «εἰς χώραν εὐσεβῶν ἀνειμένων εἰς κόλπους Ἀβραάμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ μετὰ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος εὐαρεστησάντων καὶ ποιησάντων τὸ θέλημα αὐτοῦ, ἔνθα ἀπέδρα ὀδύνη καὶ λύπη καὶ στεναγμός» καὶ κατόπιν ἐπισκοπικὴ εὐχὴ καὶ τέλος μιὰ σύντομη εὐχὴ κεφαλοκλισίας τοῦ ἐπισκόπου μετὰ ἀπὸ παράγγελμα διακόνου³. Στὸ Εὐχολόγιο Σεραπίωνος συναντοῦμε τὴν ἀρχαιότερη σαφῆ μαρτυρία δέησης πρὸς τὸν Θεὸ πού «Ὁ Θεὸς ζωῆς καὶ θανάτου τὴν ἐξουσίαν ἔχων, ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ δεσπότης πάσης σαρκός...» παρακαλεῖται νὰ συγχωρήσει τὸν κεκοιμημένο, νὰ τὸν ἀναπαύσει «ἐν τόποις χλόης, ἐν ταμείοις ἀναπαύσεως μετὰ Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ» καὶ νὰ ἀναστήσει τὸ σῶμα του τὴν ἡμέρα πού θὰ ὀρίσει⁴. Ἡ θεολογία πού ἐμφανίζεται ἐδῶ πηγαινέει πίσω στὰ κεντρικὰ βιβλικὰ θέματα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Botte⁵, καὶ σὲ βασικὲς λέξεις-κλειδιά, ὅπως «ἀνάψυξη» ἢ «ἀνάπαυση», πού ἐπιβεβαιώνεται καὶ σὲ ἐπιτύμβιες χριστιανικὲς ἐπιγραφὰς τοῦ 3^{ου} αἰῶνα στὸν λατινικὸ χῶρο⁶.

Ἡ λατρευτικὴ ἐξέλιξη κατὰ τούς «σκοτεινοὺς αἰῶνες»

Ἡ λιτὴ αὐτὴ εἰκόνα τῆς ἔνταξης στοὺς «ἀπ' αἰῶνος» καὶ σὲ τόπο ἀναψύξεως, χωρὶς περισσότερες λεπτομέρειες ἢ μέριμνες, ἀλλάζει ἀπὸ τὸν 8^ο αἰῶνα καὶ

κε κυρίως μὲ ἐκπαιδευτικὴ ἄδεια τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 2014-15, μὲ σκοπὸ τὴ διερεύνηση ὄψεων τοῦ μετασχηματισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τὴν περίοδο τῶν λεγόμενων «Σκοτεινῶν αἰώνων» (7^{ος}-9^{ος} αἰ.) κυρίως στὴν Ἀνατολή.

2. Ἀποστ. *Διαταγαὶ ΣΤ'*, XXX: ἐκδ. ΒΕΠΕΣ, τ. 2, σ. 115-116.

3. Ἀποστ. *Διαταγαὶ Η'*, XLI: ἐκδ. ΒΕΠΕΣ τ. 2, σ. 168.

4. Εὐχὴ 18: ἐκδ. M. JOHNSON, *The Prayers of Sarapion of Thmuis. A Literary, Liturgical and Theological Analysis*, Rome 1995, σ. 68.

5. B. BOTTE, «Les plus anciennes formules de prière pour les morts» στὸ *La maladie et la mort du chrétien dans la liturgie*, Roma 1975 [Conferences Saint Serge 1974], σ. 83-99.

6. J. DRESKEN-WEILAND, «Vorstellungen von Tod und Jenseits in den frühchristlichen Grabinschriften des 3.-6. Jhs in Rom, Italien und Afrika», *Römische Quartalschrift* 101 (2006), 289-312.

μετά από την προσφυώς αποκληθεῖσα «μακρὰ σήραγγα»⁷, ὅπου θεολογικά ρεύματα καὶ τάσεις στὴ ζωὴ τῆς ἐκκλησίας μετασηματίζονται ἀθόρυβα, κατὰ τὴν περίοδο τῶν λεγομένων «σκοτεινῶν αἰώνων» (7^{ος}-8^{ος} αἰ.). Καὶ πάλι ὅμως μέχρι τὸν 11^ο αἰῶνα ἔχουμε μαρτυρίες γιὰ μιὰ σειρὰ εὐχῶν πού ἐμπεριέχουν τὴν ἀρχαία παράδοση καὶ ἀπαγγέλλονται κατὰ τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία μὲ μιὰ ποικιλία παραλλαγῶν, ὅταν πρόκειται γιὰ ἱερεῖς, ἐπισκόπους, μοναχοὺς⁸ ἢ νήπια. Μάρτυρας εἶναι τὸ ἀρχαιότερο εὐχολόγιο, ὁ ἰταλο-βυζαντινός (δηλαδὴ βυζαντινῆς λατρείας ἀλλὰ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἑλληνόφωνης Ἰταλίας) κώδικας Barberini Gr. 336 τοῦ 8^{ου} αἰ. Ἐκεῖ περιέχονται ἑπτὰ εὐχῆς⁹ ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο («Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός...» καὶ «Κύριε, Κύριε, ἡ τῶν θλιβομένων παραμυθία καὶ τῶν πενθούτων παράκλησις») ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα εὐχολόγια λίγο μεταγενέστερα¹⁰, πού σημαίνει ὅτι ἀποτελοῦσαν σταθερὸ στοιχεῖο τῆς ἀκολουθίας ἤδη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ συγκεκριμένο εὐχολόγιο. Ταυτόχρονα, ἐπειδὴ ἡ δευτέρα εἶναι εὐχή «κεφαλοκλισίας» σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε σταθερὴ τελετουργικὴ δομὴ ἀντίστοιχη μὲ ἄλλες ἀκολουθίες πού «ἀπολύουν» μὲ κάποια εὐχή τοὺς συνερχομένους¹¹. Ἐπομένως, τὸ πνεῦμα τῶν ἀρχαίων εὐχῶν πού εἶδαμε διατηρεῖται, ὅμως παρατηρεῖται ἕνας προῖων ἐμπλουτισμός, καθὼς στὴ συνέχεια τοῦ εὐχολογίου βρίσκουμε δύο ἀκόμη ἐναλλακτικὲς εὐχῆς γιὰ «τελευτήσαντες» καὶ κατόπιν μιὰ «ἐπιτάφιον καθολικὴ» (πιθανότατα ἐπὶ τοῦ τάφου) καὶ δύο παραλλαγὲς γιὰ ἐπίσκοπο καὶ μοναχό. Ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ εὐχολογίου καὶ ἄλλων μεταγενεστέρων στὴν ἴδια περιοχὴ (μὲ βασικὸ αὐτὸ τῆς Κρυπτοφέρρης Cryptensis Gr. Γ.β.Χ., 10^{ου} αἰ. γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ μιλήσουμε) ἔγκειται στὸ ὅτι μεταφέρουν ἀρχαῖες λειτουργικὲς παραδόσεις τῶν πρεσβυγενῶν Πατριαρχείων (Συροπαλαιστινοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ Αἰγύπτου) πού ἀντι-

7. Βλ. P. GRAY, «Through the tunnel with Leontius of Jerusalem: The sixth century transformation of theology», στὸ P. Allain/E. Jeffreys (ἐπιμ.), *The Sixth Century: End or Beginning?* Brisbane 1996, σ. 187-196.

8. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κήδευση μοναχῶν πού, ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι βασικὸς παράγοντας στὴν ἐξάπλωση στοιχείων τυπικοῦ στὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία γενικά, βλ. P. GALAZDA, «The Evolution of Funerals for Monks in the Byzantine Realm - 10th to 16th Centuries», *Orientalia Christiana Periodica* 70 (2004), σ. 225-257

9. *Εὐχολόγιον* 264-260: ἐκδ. St. Parenti/E. Velkovska, *L' eucologio Barberini Gr. 336*, Roma 1995, σ. 291-296.

10. E. VELKOVSKA, «Funeral Rites According to the Byzantine Liturgical Sources», *Dumbarton Oaks Papers*, 55 (2001) 24-27.

11. Βλ. π.χ. στὸ ἴδιο *Εὐχολόγιον* τὴν Θ' ὥρα, 101: μν. ἐκδ. Parenti, σ. 87.

στάθηκαν για καιρό στην επίδραση του Κωνσταντινουπολιτικού Τυπικού και μετά από τη γενική επικράτησή του μετά από το τέλος της Εικονομαχίας. Έτσι, μᾶς δίνουν σημαντικές πληροφορίες για την κρίσιμη περίοδο πού μᾶς ενδιαφέρει.

Τὸ ἄλλο ἀνοικτὸ ζήτημα στὴ Λειτουργικὴ εἶναι πῶς μπορεῖ νὰ ἀνασυσταθοῦν ὄχι ἀπλῶς τὰ κείμενα, ἀλλὰ γενικὰ ἢ ὅλη νεκρώσιμη ἀκολουθία μέχρι τὴν πλήρη περιγραφή της στὸ προαναφερθὲν εὐχολόγιο *Cryptensis Gr.* Γ.β.Χ., ὅποτε φθάνουμε πλέον στὸν 10^ο αἰῶνα. Έτσι, ἀναπτύσσονται μερικὲς βασικὲς ὑποθέσεις ἐργασίας γιὰ τὸ τί συνέβη μέχρι τότε. Ἡ πιὸ διαδεδομένη εἶναι ἡ θέση τοῦ Arranz ὅτι ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία εἶναι προσαρμογὴ τῆς ἀκολουθίας τῆς Παννυχίδος τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ, ἂν ἐρμηνεύσουμε ἔτσι τὴν περιγραφή γιὰ τὴν ὁλονύκτια προσευχὴ στὸ λείψανο τῆς Ὁσίας Μακρίνας πού περιγράφει ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἤδη τὸν 4^ο αἰῶνα. Ὅμως, ὑπάρχουν καὶ ἀντιρροήσεις ἀπὸ τὴν E. Velkovska, ἡ ὁποία ἐπισημαίνει ὅτι ἡ Παννυχίδα μαρτυρεῖται πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸν 4^ο αἰῶνα καὶ εἶναι πιθανὸ ἐδῶ νὰ γίνεται μιὰ ἀναχρονιστικὴ προβολή¹². Ἡ ἴδια ἢ Velkovska, ἀναλύοντας τὴ δομὴ τῆς ἀκολουθίας στὸν Γ.β.Χ., ὑποστηρίζει ἀρκετὰ πειστικὰ ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ μείξη διαφορετικῶν στοιχείων: πρῶτον ἔχουμε μοναστικὸ Ὅρθρο μὲ Ἐξάψαλμο, Ἄμωμο, πού κατάγεται ἀπὸ τὰ Σάββατα τοῦ Τριωδίου, κανόνα, διακονικὲς δεήσεις πέντε στίχων καὶ εὐχὲς τοῦ ἱερέα καταλήγοντας στοὺς Αἴνους¹³. Στὴ συνέχεια ὅμως ἐπισυνάπτονται τμήματα πού κατάγονται ἀπὸ τὸ ἀσματικὸ τυπικὸ μὲ τοὺς ψαλμοὺς 22 («Κύριος ποιμαίνει με...»), 23 καὶ 83 ψαλλόμενους κάθε φορὰ ἀντιφωνικὰ ἀπὸ δύο χοροὺς («καὶ γίνεται χοροστάσιμον δύο χοροί») μὲ «ἀλληλούια» καὶ ἐνδιάμεσα τροπάρια καὶ καθίσματα, δεήσεις, εὐχὴ ἱερέως, ξανὰ ὕμνους καὶ ἀποστολικὸ ἀνάγνωσμα¹⁴. Στὸ τελευταῖο ψάλλεται «μεσῶδιον» (στίχοι), καὶ τέλος ἀναγιγνώσκεται τὸ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*. Ἐπειτα ἀκολουθεῖ τὸ τελετουργικὸ ἐπὶ τοῦ τάφου πού περιχύνεται μὲ λάδι καὶ διαβάζονται οἱ εὐχὲς καθαγιασμοῦ ὅπως τὸ βάπτισμα¹⁵, σὲ μιὰ προφανῆ συσχέτιση τοῦ τάφου ἀπ' ὅπου θὰ προκύψει τὸ ἀναστημένο σῶμα μὲ τὴν κολυμβήθρα καὶ τὴ νέκρωση τοῦ παλαι-

12. VELKOVSKA, «Funeral rites...», ὁ.π., 30.

13. Τὸ κείμενο σὲ ἔκδ. Θ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τοὺς χειρογράφους κώδικες 10^{ου}-12^{ου} αἰῶνος*, τ. Β', Εἰσαγωγικά, κωδικολογικά καὶ παλαιογραφικά κείμενα, Θῆρα 2005, σ. 39-47.

14. *Εὐχολόγιον* Γ.β.Χ. μν. ἔκδ. Χριστοδούλου, σ. 47-57.

15. *Εὐχολόγιον* Γ.β.Χ. μν. ἔκδ. Χριστοδούλου, σ. 57-58.

οὔ ἀνθρώπου κατὰ τὸ βάπτισμα. Τὸ δεύτερο κομμάτι δὲν προσιδιάζει μὲ κανέ-
να γνωστὸ πρότυπο Κωνσταντινουπολιτικῆς ἀκολουθίας ἀσματικοῦ ἢ μοναστι-
κοῦ τυπικοῦ, Ὡρες, Λειτουργία, ἄλλες τελετές, καὶ θεωρεῖται ὅτι πρόκειται γιὰ
μιὰ ἀπομίμηση ἀσματικῶν Ὡρῶν ἱεροσολυμιτικοῦ τυπικοῦ, ὅπως δείχνει ὁ
ὄρος «Μεσώδιον» ἀντὶ τοῦ βυζαντινοῦ «Προκείμενον»¹⁶. Ὅλη αὐτὴ ἡ σύνθεση
μᾶς καταδεικνύει μιὰ περίπλοκη διαδικασία. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ παλαιὰ καὶ
σεβάσιμα παράδοση τῆς ἀντιφωνικῆς ψαλμωδίας ὁλόκληρων ψαλμῶν καὶ τὰ
ἀναγνώσματα διασώζονται, ἀλλὰ τίθενται ὡς συνέχεια τῆς μοναστικῆς ἀκολου-
θίας τοῦ Ὁρθοῦ μὲ τροπάρια καὶ κυρίως τὸν Κανόνα, πού ὅπως σωστὰ πα-
ρατηρεῖται δὲν γράφεται, διότι προφανῶς ἐποίκιλλε καὶ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ
σὲ εἰδικὸ βιβλίον. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ π. Στ. Ἀλεξόπουλος, οἱ Κανόνες καὶ τὰ
κοντάκια (πού τοὺς ἀνταγωνίζονται) καταγράφονται ἐν μέρει σὲ διάφορα
εὐχολόγια μέχρι τὸν 15^ο αἰῶνα καὶ κατόπιν ἐξοβελίζονται ἀπὸ τὴν παρουσία
τῶν τροπαρίων τῶν Ἀναβαθμῶν¹⁷. Ἡ ἔνταξη τῶν ψαλμῶν 90 καὶ 118 (Ἄμωμος)
μέσα σ' ἓνα μοναστικῆς προελεύσεως Ὁρθοῦ ἦταν βεβαίως στοιχεῖα παλαιό-
τητος καὶ κύρους. Ὅμως, εἶναι προφανές ὅτι ἡ νεκρῶσιμη ἀκολουθία διαμορ-
φώνεται μὲ μιὰ συμπληματικὴ λογικὴ ἀπὸ παλαιὰ καὶ νέα στοιχεῖα κατὰ πᾶσα
πιθανότητα ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῶν Μονῶν τοῦ Στουδίου. Στὴν ἰταλικὴ περιφέ-
ρεια διατηρήθηκε αὐτὴ ἡ δομὴ περισσότερο ἀπὸ τὸ κέντρο, δίνοντάς μας τὴν
εὐκαιρίαν νὰ τὴν μελετήσουμε καλύτερα. Ὅμως, παραμένει τὸ ἐρώτημα: γιατί
ἔπρεπε νὰ ἐξελιχθεῖ μὲ τόσα στοιχεῖα ἢ ἀρχικὰ λιτή, βασιζόμενη στοὺς Παλαι-
οδιαθηκικούς ψαλμούς καὶ σὲ λίγες μικρὲς ἀρχαιότατες εὐχές, νεκρῶσιμη ἀκο-
λουθία;

Ἡ σημασία τῆς νεκρῶσιμης ὑμνογραφίας

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιήσουμε ὡς ὁδηγὸ μας πρωτίστως τὸ ποιητικὸ
ἔργο καὶ λιγότερο τὶς δομικὲς παρατηρήσεις καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν εὐχῶν.
Πράγματι, ὑπάρχει μιὰ ἐξέλιξη στὴν ἀνάπτυξη κοντακίων καὶ λίγο ἀργότερα

16. VELKOVSKA, «Funeral Rites...», ὁ.π., 33-35.

17. Στ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀκολουθία νεκρῶσιμος εἰς μοναχοὺς καὶ ἱερεῖς», *Κείμενα καὶ εἰση-
γήσεις Θ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου «Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου στὴ λατρεία τῆς
Ἐκκλησίας»*, Βόλος 2007 http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/liturgical/alexopoulos_akolouthia.html#_edn40 (προσπελάσθηκε 2.1.2017).

κανόνων που σώζονται μὲν ἀποσπασματικά, μποροῦν ὅμως νὰ μᾶς εἰσαγάγουν στὶς ἐξελίξεις που ζοῦσε μέσα στὴν Ἐκκλησία ὁ καθημερινὸς εὐσεβὴς πιστὸς μετὰ ἀπὸ τὸν 6^ο αἰῶνα. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἔχει γίνει ἤδη ἀρκετὴ προεργασία ἀπὸ τὴν ἀνατρεπτικὴ θεώρηση γενικότερα τοῦ ὑμνολογικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν 6^ο αἰῶνα καὶ μετὰ, που εἰσηγήθηκε ὁ Derek Krueger. Στὸ ἔργο του *Liturgical subjects* μελετᾷ ὅλη τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ μέχρι τὸν Συμεὼν τὸν Νέο Θεολόγο¹⁸ καὶ ἐπισημαίνει ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ πολλοὶ ἐκκλησιαστικοὶ ὑμνογράφοι καὶ συγγραφεῖς εἰσάγουν μιὰ γλῶσσα ὑμνολογικὴ μέσα ἀπὸ τὸ Κοντάκιο πρῶτα καὶ κατόπιν μέσα ἀπὸ τὸν Κανόνα που διαμορφώνει μιὰ λειτουργικὴ αὐτο-εικόνα τοῦ μέσου βυζαντινοῦ ἐκκλησιαζομένου ὡς μετέχοντος στὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας τῆς σωτηρίας, ὡς δεχομένου εὐθέως τὴ χάρι τοῦ ἀποκαλυπτόμενου Θεοῦ καὶ ὡς ἀνθρώπου που παρακινεῖται νὰ μετανοήσῃ γιὰ τὶς ἁμαρτίες του καὶ νὰ προσευχηθεῖ γι' αὐτὲς σὲ πρῶτο πρόσωπο (βλ. π.χ. Μεγάλος Κανὼν Ἀνδρέου Κρήτης), νὰ ξαναζήσῃ καὶ νὰ συνομιλήσῃ μὲ τὰ ἱερά πρόσωπα, ὅπως ὁ Ἀρχάγγελος στὴ Θεοτόκο (βλ. Ἀκάθιστος Ὕμνος), δίνοντας στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ ἕνα στοιχεῖο δραματικὸ καὶ ταυτόχρονα μιὰ ἐσωτερικέυση που συνάδει μὲ τὶς μεγάλες ἀλλαγές τῆς ἐποχῆς, τὴν παρακμὴ τῶν πόλεων καὶ τοῦ δημόσιου χώρου, τὴ διάδοση τοῦ μοναχισμοῦ κ.λπ. Μὲ αὐτὸ τὸ ἐργαλεῖο κατανόησης μποροῦμε νὰ ἐδῶ νὰ κάνουμε ὀρισμένες παρατηρήσεις που ἀφοροῦν τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία. Βεβαίως, ἡ παράδοση θέλει τὸν μεγάλο Πατέρα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὑμνογράφο Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνὸ νὰ εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ὑμνογράφος τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας. Ἦδη ὅμως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὰ πράγματα ἦταν σαφῶς πιὸ σύνθετα, καθὼς πολλὰ ἔργα του, ἀθροίσματα τροπαρίων καὶ κανόνες, πιθανὸν ἀνάγονται καὶ σ' ἕναν σύγχρονό του, τὸν Ἰωάννη Ἀρχλά¹⁹. Πηγαίνοντας χρονικὰ πιὸ πίσω παρατηροῦμε κοντάκια σὲ νεκρώσιμες ἀκολουθίες που χρονολογοῦνται στὴν ἐποχὴ τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ (που ἔζησε κατὰ βάσιν στὸ α' ἡμισυ τοῦ 6^{ου} αἰ.) ὅπως ὁ ὕμνος εἰς τοὺς κεκοιμημένους μὲ ἀκροστιχίδα «ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΝ ΜΕΛΟΣ ΤΟΥ ΤΡΙΣΑΘΛΙΟΥ» που σώζεται στὸ Κορσινιανὸ Τροπολόγιον (Corsinianus 366) καὶ τὸν ὅποῖον ὁ Χρήστου χρονολογεῖ στὶς ἀρχές τοῦ 6^{ου} αἰ.²⁰ Στὴν ἔκδοση τοῦ συνόλου τῆς κύριας χειρόγραφης παράδοσης γιὰ τὴ νεκρώσι-

18. D. KRUEGER, *Liturgical Subjects. Christian Ritual, Biblical Narrative and the formation of the Self in Byzantium*, Philadelphia 2014.

19. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Ε' Θεσσαλονίκη 1992, σ. 713-714.

20. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Πατρολογία*, σ. 619.

μη ακολουθία (πού χρονολογείται κατά βάσιν από τὸν 10^ο αἰῶνα καὶ προέρχεται καὶ αὐτὴ κυρίως ἀπὸ τὸν ἰταλο-βυζαντινὸ χῶρο), ὁ π. Θ. Χριστοδούλου σημειώνει Κοντάκιο «εἰς κοιμηθέντας μοναχούς», τοῦ ὁποῦ οἱ Οἴκοι δὲν περιέχονται πάντοτε ὅλοι στὰ ἐκδιδόμενα ἀπ' αὐτὸν χειρόγραφα, φέρει ὅμως τὴν ἀκροστιχίδα «ΤΟΥ ΤΑΠΕΙΝΟΥ ΡΩΜΑΝΟΥ ΨΑΛΜΟΣ ΟΥΤΟΣ»²¹. Ὅπως θὰ δοῦμε, πρόκειται γιὰ ἕναν μακροσκελῆ ὕμνο μὲ 30 Οἴκους. Ἀκολουθοῦν Κοντάκια πού ἀποδίδονται στὸν Θεόδωρο Στουδίτη (τέλος 8^{ου} αἰ.)²² καὶ τὸν Ἀναστάσιο, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸν Χρήστου ταυτίζεται μὲ κάποια ἐπιφύλαξη μὲ τὸν Ἀναστάσιο Β' Ἀντιοχείας τῶν ἀρχῶν τοῦ 7^{ου} αἰ.²³, ἐνῶ δύο κυρίως χειρόγραφα, τὸ Crypt. Gr. Γ.β.V.- Γ.α.XXV πού ἀποτελεῖ συρραφὴ δύο κωδίκων καὶ χρονολογείται τὸ 1019 καὶ τὸ Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. Gr. 153 (11^{ου} αἰ.), περιέχουν τέσσερα κοντάκια εἰς νήπια καὶ ἕνα ἀκόμη «εἰς κοιμηθέντας μοναχούς», ἐνῶ ὑπάρχει καὶ στὸν Crypt. Gr. Γ.β.XLIII (11^{ου} αἰ.) καὶ κοντάκιο μ' ἕναν οἶκο ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κουκουζέλη²⁴. Τὸ γεγονός ὅτι πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ κοντάκια ἔχουν μεγάλα κενὰ σὲ οἴκους καὶ παρουσιάζονται μὲ διαφορετικὰ τμήματα σὲ διαφορετικὰ χειρόγραφα δείχνει ὅτι πράγματι χρονικὰ ἀποτελοῦσαν μιὰ παλαιότερη πρακτικὴ πού ἦρθε στὴν Ἰταλία μὲ τὴ μορφὴ διάσπαρτων κειμένων ἀπὸ κοινότητες ἢ πρόσωπα ἀπὸ τὴν Ἀνατολή (μὲ τὰ ὀνόματα τῆς ὁποίας συνδέονται) καὶ διασώζονται πλέον εὐκαιριακὰ ἢ γιὰ λόγους ἀποθησαυριστικούς σὲ οἶονεῖ κοντακάρια²⁵. Ἄρα μποροῦμε νὰ τὰ τοποθετήσουμε χρονικὰ στὴν περίοδο πού μᾶς ἐνδιαφέρει, δηλαδὴ κάπου μεταξὺ τέλους 6^{ου} καὶ τέλους 8^{ου} αἰ. Στὶς ἴδιες συλλογές –καὶ κυρίως στὸν Crypt. Gr. Γ.β.V.- Γ.α.XXV– σώζεται κι ἕνα σύνολο 25 κανόνων, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἂν ἐξαιρέσουμε δύο πού εἶναι γενικοί («Κανὼν ἀναπαύσιμος εἰς κοιμηθέντας»)²⁶, ἕναν γιὰ γυναῖκες γενικῶς²⁷, ἕναν πού προοριζόταν μᾶλλον γιὰ τὴν ταφικὴ ἀθοδο («Κανὼν ἀναπαύσιμος

21. Θ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τοὺς χειρογράφους κώδικες 10^{ου}-12^{ου} αἰῶνος*, τ. Α' - Γενικὴ εἰσαγωγή, κατάλογοι, πίνακες, Θῆρα 2005, σ. 664-666.

22. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Ἀκολουθία Β'* σ. 93-97 μὲ 13 Οἴκους. Τὸ ἴδιο ἐμφανίζεται καὶ στὸ Κορσικιανὸ Τροπολόγιο, βλ. J. B. PITRA, *Analecta Sacra*, v. 1, σ. 373-377.

23. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Πατρολογία*, ὁ.π. σ. 618.

24. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Ἀκολουθία, Α'* σ. 670-673.

25. Στὴν περίπτωση τοῦ Crypt. Gr. Γ.β.V.- Γ.α.XXV βλέπουμε ὅτι τὰ κοντάκια ἀναγράφονται σωρευτικὰ μετὰ τὸ πέρας τῆς καταληκτικῆς εὐχῆς «Κύριε, Κύριε, ἡ τῶν θλιβομένων παραμυθία...» (Χριστοδούλου, *Ἀκολουθία, Β'* σ. 87 κ.έ.).

26. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Ἀκολουθία, Α'* σ. 678-682, 742-747.

27. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Ἀκολουθία, Α'* σ. 768-774.

εἰς πρόσωπον λειψάνου»²⁸ καὶ δύο γιὰ νήπια²⁹, οἱ ὑπόλοιποι 20 ἀφοροῦν μοναχοὺς καὶ ἱερεῖς σὲ διάφορες ὑποκατηγορίες (μοναχοὺς, μονάζουσες, «ἡσυχαστῆ», ποιμένα ἢ ἱερέα, ὑποτακτικούς!). Οἱ Κανόνες –σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ Κοντάκια– εἶναι συνήθως πλήρεις. Ἀπὸ τῆ συνοπτικῆ αὐτῆ θεώρηση διαπιστώνουμε ὅτι οἱ Κανόνες εἶναι πιὸ ἐξειδικευμένοι γιὰ τὴ μοναχικὴ ζωὴ καὶ τοὺς ἱερεῖς καὶ προφανῶς ἀπηχοῦν (ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο) τὴν ἰδιαίτερη ἀτμόσφαιρα καὶ τοὺς δεσμούς πού δημιουργοῦνταν στὸν χῶρο μιᾶς συγκεκριμένης μοναστικῆς κοινότητας.

Θεολογικὴ μαρτυρία Κοντακίων καὶ Κανόνων

Προχωρώντας στὸ περιεχόμενο, κατανοοῦμε καλύτερα τὶς ἀλλαγές στὴν προσέγγιση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βιώματος γύρω ἀπὸ τὰ περὶ καὶ τὰ μετὰ θάνατον πού ἔχουν συντελεστεῖ στὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε, καθὼς συνειδητοποιοῦμε ὅτι ἀπομακρυνόμαστε ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ αὐστηρό, ἱεροπρεπὲς καὶ λιτὸ μήνυμα τῶν ἀρχέγονων ἐκκλησιαστικῶν προσευχῶν γιὰ τοὺς κεκοιμημένους σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα πού δείχνει νὰ δικαιώνει ἀπὸ ἄλλο σημεῖο παρατήρησης τὶς διαπιστώσεις τοῦ Derek Krueger. Στὸ παλαιότερο κοντάκιο τοῦ Ἀναστασίου ὁμιλεῖ σὲ πρῶτο πρόσωπο ὁ ἴδιος ὁ συνθέτης πού, ἀφοῦ ξεκινήσει στοὺς δύο πρώτους οἴκους μὲ μιὰ χαμηλῶν τόνων προσευχὴ πρὸς τὸν Θεὸ γιὰ τὴ συγχώρηση τοῦ κεκοιμημένου, ἐπεκτείνεται κατόπιν στοὺς ἐπόμενους 27 οἴκους σὲ μιὰ πρόσκληση πρὸς τὴν περιβάλλουσα κοινότητα γιὰ νὰ ἀκούσει, νὰ στοχασθεῖ τὸ μυστήριο τοῦ θανάτου καὶ νὰ φανταστεῖ τί θὰ μπορούσε νὰ τῆς ἔλεγε ὁ νεκρός: «Ἀναστάντες οὖν, πάντες συνάχθητε/ καὶ καθίσαντες λόγον ἀκούσατε· φοβερόν, ἀδελφοί, τὸ κριτήριο/ ὅπου μέλλομεν πάντες παρίστασθαι· οὐκ ἔνι δοῦλος ἐκεῖ οὔτ' ἐλεύθερος/ οὔτ' ἔνι ἐκεῖ μικρὸς οὔτε μέγας»³⁰ Ὅ,τι ἀκολουθεῖ σχηματίζει ἕναν δραματικὸ φανταστικὸ τριμερῆ διάλογο ἀνάμεσα στὸν ἀφηγητή, τὴν κοινότητα καὶ τὸν ἴδιο τὸν νεκρό, καθὼς ἡ κοινότητα προτρέπει: «Συνοδεύσατε, φίλοι, τοῖς θνήσκουσι,/ καὶ σπουδῆ πρὸς τὸ μῆνιμα προφθάσατε,/ καὶ ἐκεῖ νουνεχῶς ἀτενίσσατε/ καὶ τὸν τόπον ὑμῶν εὐτρεπίσατε»³¹, ἐνῶ ὁ νεκρὸς πό-

28. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Ἀκολουθία*, Α' σ. 698-704.

29. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Ἀκολουθία*, Α' σ. 704-707, 734-738.

30. Οἶκος δ': Pitra, *Analecta Sacra*, σ. 243.

31. Οἶκος η': Pitra, *Analecta Sacra*, σ. 244.

τε άπευθύνεται παρακλητικά: «Ύπομνήσκω ύμᾶς πρὸς τὸν Κύριον,/ ἀδελφοί μου καὶ τέκνα καὶ φίλοι μου,/ μὴ μου λάθεσθε ὅταν προσεύχησθε,/ δυσωπῶ, ἰκετεύω καὶ δέομαι»³² καὶ πότε θρηνεῖ: «Πονηρὰ ἡ ὁδὸς ἦν ἀπέρχομαι/ ἦν οὐδέποτε ὄντως ἐβάδισα»³³. Σὲ ὄλο τὸ κοντάκιο ὑπερτερεῖ πάντως ἡ φωνὴ τῆς κοινότητος πὺν προτρέπει σὲ παραδειγματισμὸ τὰ μέλη της ὡστε νὰ τηροῦν τὴν εὐαγγελικὴ ἐντολὴ τῆς ἀγάπης³⁴, ἐνῶ οἱ νεαρὲς κοπέλες ν' ἀποφεύγουν τοὺς κακοὺς καλλωπισμοὺς³⁵. Ἡ τελευταία αὐτὴ παρατήρηση δείχνει ὅτι ὁ συγκεκριμένος ὕμνος προερχόταν ἀπὸ κάποιον κοσμικὸ καὶ ὄχι μοναστικὸ περιβάλλον. Σὲ πῶ προσωπικὸ ὕφος εἶναι τὸ κοντάκιο τὸ παραδιδόμενον ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ. Μὲ ἐφύμνιο τὸ «ἀλληλούια», ὅπως καὶ αὐτὸ τοῦ Ἀναστασίου, ὁ συνθέτης διαζωγραφεῖ τὴ ματαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων, τὴν κοινωνικὴ ἀδικία, τὶς δυσκολίες τῆς φτώχειας, τοῦ ἔγγαμου βίου, γιὰ νὰ παροτρύνει πρὸς τὸν μοναχικὸ βίον, πὺν εἶναι τελειώτερος, ἀλλὰ δὲν τὸν ἀκολουθοῦν ὄλοι. Στὴ συνέχεια παροτρύνει τοὺς μοναστὲς νὰ ἀποφεύγουν ἀμαρτήματα σαρκὸς, ὑπερηφάνεια, κακοὺς λογισμοὺς, νὰ ὑπακούουν στὸν ἡγούμενον, νὰ στερεώνονται στὴν πίστη, λαμβάνοντας ὡς ἀμοιβὴ τὴ ζωὴ μὲ τὸν νυμφίον Χριστό, ὅπως καὶ ὁ νεκρὸς (πιθανότατα ἡγούμενος)³⁶. Οὐσιαστικά, ἐδῶ πρόκειται γιὰ μιὰ ἔμμετρη μελωδικὴ ὁμιλία, πὺν ἔχει σκοπὸ νὰ διδάξει καὶ νὰ ποιμάνει παρὰ νὰ παρηγορήσει. Ἀρχαῖο, ἐπίσης ἀνεπίγραφο «ἐπιτύμβιον μέλος», πιθανὸν ἀρχῶν τοῦ 6^{ου} αἰ³⁷. μὲ ἐφύμνιο «σῶσον τοὺς ἐν πίστει κεκοιμημένους καὶ ἀνάπαυσον ὡς φιλάνθρωπος», ἀφοῦ ἀνατρέξει στὰ τοῦ Ἀδάμ καὶ τῆς Εὕας ὡς ἀρχὴ τοῦ θανάτου, περιγράφει μὲ ζωηρὰ χρώματα τὸ πένθος ὅσων μένουν πίσω: «Μεμόνεται θῆλυ συμβίου/ διὰ θανάτου· ὃ χωρισμοῦ/ δι' οὗ χήρα ἐστὶν /ὄρφανὰ δὲ τὰ ταύτης κηήματα»³⁸. Ὁμοίως, καὶ ἄλλο βραχύτερο (ἀπὸ 6 Οἴκους) ψαλλόμενον τὸ Ψυχοσάββατο, μετὰ ἀπὸ τὴν προσευχὴ πρὸς τὸν Θεό, περιγράφει τὸν πόνο τοῦ πένθους, ἐμφανίζοντας στὶς δύο τελευταῖες στροφὲς τὸν ἴδιον τὸν τεθνεῶτα νὰ μιλά: «Ὁ τεθνεὼς βοᾷ φησιν/ μηδὲ ὄλω με προσκλαύσετε/ οἱ μέλλοντες θνήξεσθαι»³⁹.

32. Οἴκος ια': Pitra, *Analecta Sacra*, σ. 245.

33. Οἴκος ιβ': Pitra, *Analecta Sacra*, σ. 246.

34. Οἴκος ιστ': Pitra, *Analecta Sacra*, σ. 246.

35. «Νεάνιδες τοῦ λόγου ἀκούσατε/ καὶ μηκέτι κακῶς καλλωπίξεσθε» Οἴκος κ': σ. 247.

36. ΡΩΜΑΝΟΥ ΜΕΛΩΔΟΥ, *Canticum de mortuis*: Pitra, *Analecta Sacra* σ. 44-52.

37. Σύμφωνα μὲ τὸν ΧΡΗΣΤΟΥ, *Πατρολογία*, σ. 619.

38. Ἐπιτύμβιον μέλος Οἴκος ιγ': ἐκδ. Pitra, *Analecta Sacra* σ. 469.

39. Θρηνος, Οἴκος ζ': Pitra, *Analecta Sacra*, σ. 501.

Καθώς μετακινούμαστε χρονικά προς τὰ τέλη τοῦ 8^{ου} καὶ τὸν 9^ο αἰ., συναντοῦμε τὸ κοντάκιον τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου (759-826), ἑνὸς ποιητῆ τοῦ ὁποῖου ἡ εὐαισθησία ἀμιλλᾶται τῇ θηριώδη κλασικῇ παιδείᾳ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα, πὸν ἀνανέωσε ὡς ποιητικὸ εἶδος⁴⁰. Στὸ κοντάκιον ὁ συνθέτης περιγράφει μὲ συγκινητικὰ λόγια τὸν χαρακτήρα, ἀλλὰ καὶ ἀναμνήσεις ἀπὸ τῆ ζωῆ μὲ τὸν ἐκλιπόντα⁴¹, καὶ στῆ συνέχεια τὸν παρουσιάζει νὰ νουθετεῖ μὲ τὰ τελευταῖα τοῦ λόγια τοὺς ἀδελφούς καὶ νὰ τονίζει τῇ σημασίᾳ καὶ τὴν ὁμορφίᾳ τοῦ κοινοβιακοῦ τρόπου ζωῆς. Ἔχοντας ὡς ἐφύμνιο τὸ «ἀλληλουία» καὶ μὲ τὸν ἀντιφωνικὸ τρόπο ψαλμωδίας τόσο τῶν ἀσματικῶν ψαλμῶν, ὅσο καὶ τοῦ μοναστικοῦ «Ἀμώμου», κατανοοῦμε ὅτι μέσα ἀπὸ τὶς παραδεδομένες λατρευτικὲς φόρμες ἔχει παρεισφύσει ἕνας προσωπικὸς καὶ δραματικὸς τρόπος ἐξωτερικεύσεως αἰσθημάτων καὶ ἀγωνιῶν γύρω ἀπὸ τὸ γεγονός τοῦ θανάτου πὸν λαμβάνει καὶ μιὰ θεατρικὴ διάσταση μέσα ἀπὸ τὸν ἀντιφωνικὸ τρόπο ψαλμωδίας, εἰσάγοντας καὶ τὴν τολμηρὴ ὑπόθεση (ἀναπόδεικτη βεβαίως) ὅτι ἀρχικὰ μπορεῖ νὰ ἀντικαθιστοῦσε κατὰ περίπτωσιν καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς ψαλμούς.

Ἦδη ὁμως πολλαπλασιάζονται οἱ ὕμνοι μὲ τὴ μορφή τοῦ Κανόνα πὸν γιὰ κάποιο διάστημα κυριαρχοῦν στῆ νεκρώσιμη ἀκολουθία γιὰ νὰ ἀρχίσουν νὰ παραμερίζονται ἀπὸ τὸν 12ο καὶ νὰ ἐξοβελισθοῦν ἀργότερα, μετὰ ἀπὸ τὸν 14ο αἰ., ἀπὸ τοὺς ἀναβαθμούς καὶ τὰ στιχηρὰ προσόμοια στοὺς ψαλμικούς στίχους. Παίρνουμε ὡς παράδειγμα τὸν Κανόνα ἀναπαύσιμον «εἰς κοιμηθέντας» τῆς Κασσίας, πὸν εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς λίγους πλήρεις Κανόνες γιὰ τὸ σύνολο τῶν πιστῶν καὶ ὄχι μόνο γιὰ μοναχούς, ὅπως προαναφέραμε, καὶ ἔχοντας τὸ ὄνομα τῆς Κασσίας πὸν, γεννημένη περὶ τὸ 805, χρονολογεῖται λίγες δεκαετίες μετὰ ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Στουδίτη. Ἐκεῖ βλέπουμε τὸν κρυμμένο ἀφηγητὴ ὡς στόμα τῆς κοινότητος νὰ δέεται σπὸν Θεὸ γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ κεκοιμημένου χρησιμοποιώντας ιδέες, εἰκόνες καὶ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Βίβλο καὶ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ κείμενα: «Μετὰ δόξης οἰκτίρμων/ ὅταν ἤξησ τοῦ κρῖναι/ δικαίως πᾶσαν τὴν γῆν/ καὶ διαχωρίσεις/ ἐξ ἀδίκων δικαίους ὡς γέγραπται/ δεξιοῖς προβάτοις τὸν ἐξ ἡμῶν/ συναριθμήσας μεταστάντα/ οἰκτίρμων ἀνάπαυσσον»⁴². Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξω-

40. Βλ. γενικὰ, Α. ΚΟΜΙΝΗ, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματικοί*, Ἀθήνα 1966.

41. Πρβλ. «Νῦν μοι φράσον, κλεινέ μου, πυνθάνοντι, πὸν αὐλίξῃ τὰ ὄδε ἀφέμενος; Μετὰ τῶν ψυχῶν ἢ συγκλήρωσις; ἄρα πῶς οὐρανῶ προσελήλυθας;» Κοντάκιον, Οἶκος δ': Pitra, *Analecta Sacra*, σ. 374.

42. Κανὼν ἀναπαύσιμος εἰς κοιμηθέντας, Ὡδὴ ε': ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Ἀκολουθία, Β'*, σ. 111-112.

τερίκευση αισθημάτων μ' ένα θεατρικά δομημένο λατρευτικό τρόπο, ο Κανόνας φαίνεται να εσωτερικεύει το ύμνολογικό ύλικό, τὰ κείμενα μὲ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γεγονότα τῆς Βίβλου, ὥστε ὁ προσευχόμενος καὶ ψάλλον ν' ἀποτελέσει ἕνα μέρος τους καὶ νὰ προσεγγίσει τὸ μυστήριο τοῦ θανάτου μέσα ἀπὸ τὴν κοινὴ γλῶσσα τῆς Ἐκκλησίας, πὺ κάποιες φορὲς βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ παραπέμψει καὶ στὴν αὐτόσια ἐπανάληψη συνοδικῶν δογματικῶν ἀποφάσεων: «Ἐν δυσὶ τε τελείαις ἕνα σε γινώσκομεν φύσει Κύριον/ ἐνεργείαις ἄμφω καὶ θελήσει ὄντα ἀσύγγυτον/ τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ ἐκ γυναικός/ λαβόντα σάρκαν /ἧς τὴν θέαν τιμῶμεν τοῖς πίναξιν»⁴³ ἢ σὲ κανόνα νεκρώσιμης ἀκολουθίας γιὰ νήπια: «Χριστὲ ὁ νηπιάσας δίχα τροπῆς/ καὶ σταυρῶ ὀμιλήσας θελήματι/ καὶ μητρικὸν πόνον τῆς τεκούσης σε κατιδὼν, τὴν ἀθυμίαν κούφισον καὶ τὴν ἀχθηδὸνα τὴν χαλεπὴν νηπίου τοῦ θανέντος/ πιστῶς τῶν γεννητόρων/ ἵνα δοξάζωμεν τὸ κράτος σου»⁴⁴. Ὅπωςδὴποτε, ἡ προσπάθεια νὰ διευρυνθεῖ ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ πιστοῦ ὡς μέλους τῆς Ἐκκλησίας, πὺ ζεῖ τὰ γεγονότα τῆς Θείας Οἰκονομίας, συμβαδίζει μὲ μιὰ προσπάθεια ἔκφρασης αὐτοῦ μὲ τὴν παραδεδομένη ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα μέσα ἀπὸ τοὺς Κανόνες, πὺ κατ' ἀρχὴν συντάσσονται καὶ διασώζονται ἀπὸ τὸν κατ' ἐξοχὴν ὑπερασπιστὴ αὐτῆς τῆς γλώσσας, πὺ εἶναι ὁ μοναχισμὸς μετὰ ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχία.

Ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὰ μετὰ θάνατον τὸν 6ο αἰῶνα

Βεβαίως, ἡ δύσκολη περίοδος τῶν λεγομένων «Σκοτεινῶν Χρόνων» δὲν ὀδήγησε μόνον στὴ διαμόρφωση τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας μέσα ἀπὸ τὸ ταραγμένο πνεῦμα τῶν πιστῶν σὲ μιὰ καινούργια πολιτιστικὴ καὶ κοινωνικοπολιτικὴ πραγματικότητα πὺ τοὺς περιέβαλε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6^{ου} αἰ. (κάμψη τῶν πόλεων καὶ ἐρήμωση τοῦ δημόσιου χώρου τους⁴⁵, ἐπέλαση Ἰσλάμ⁴⁶, περιβαλλον-

43. Αὐτόθι.

44. Κανὼν ἀναστάσιμος εἰς νήπια, Ὡδὴ θ': ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ, Β', σ. 159.

45. Ἡ πὺ πλήρης παρουσίαση τῶν ἐπιπτώσεων πάνω στὴν κοινωνία καὶ τὴν πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου βρίσκεται στὸ J. HALDON, *Byzantium in the 7th century. The transformation of a culture*, Cambridge 1997

46. Βλ. τὴ θεωρία ὅτι οἱ φάσεις τῆς Εἰκονομαχίας ἐξηγοῦνται ἀπόλυτα ἀπὸ τὶς μεταπτώσεις τῶν συγκρούσεων μὲ τὸ Ἰσλάμ στὸ W. KAEGI, *Byzantium and the early Islamic conquests*, Cambridge 1992.

τικές καταστροφές και επιδημίες⁴⁷). Η νεκρώσιμη ακολουθία είναι και πεδίο έκφρασης προχριστιανικών έθνικών στοιχείων, αλλά είναι και η συζήτηση σημαντικών θεολογικών ερωτημάτων. Γνωρίζουμε ότι από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα υπήρχε έντονος προβληματισμός για την τύχη των ψυχών μετά από τον θάνατο και για το αν οι άγιοι μπορούν να επικοινωνούν με τον έδω κόσμο. Μετά από την μακρά περίοδο σχετικής ήπιας αφομοίωσης της ταφικής κουλτούρας των έθνικών από τη χριστιανική ευσέβεια, όπως φαίνεται σε ταφικές επιγραφές, η σχετική συζήτηση γίνεται τον 6^ο αί. έντονη. Τις τελευταίες δεκαετίες του 6^{ου} αί. (κι ενώ τα αρχαιότερα κοντάκια που παρουσιάστηκαν έδω έχουν πιθανότητα ήδη γραφεί) αναδεικνύει το θέμα υπερασπιζόμενος την κοινωνία των άγιων ο πρεσβύτερος της Βασιλεύουσας Ευστράτιος με πολλά επιχειρήματα⁴⁸. Οί εξηγήσεις γιατί συμβαίνει αυτή η αντίπαράθεση είναι πολλές. Άλλοι θεωρούν ότι η μεγάλη αύξηση σε ζήτηση λειψάνων, εύλογιων κ.λπ. και η προοδευτική κατάσχυση του μοναχικού βίου διηγείρε μιὰ σχετική κριτική στην πεποίθηση ότι οι άγιοι μπορούν ν' ασχολούνται με τα ανθρώπινα. Άλλοι θεωρούν ότι συμπίπτουν οι αντίρρήσεις με τη διεύρυνση των ιατρικών γνώσεων και την κατανόηση του έγκεφάλου, ως στοιχείου μνήμης και λογικής, που όταν έκλείπει, η ύπαρξη ψυχών είναι χωρίς κατεύθυνση⁴⁹. Άλλοι τέλος θεωρούν ότι πρόκειται για μιὰ σύνθετη συζήτηση, που αφορά τις αναγκαστικές λογικές συνέπειες της ανθρωπολογικής συζήτησης που έχει προηγηθεί (για τη φύση δηλαδή της ανθρώπινης ψυχής, του θελήματος κ.λπ.), λόγω των ερίδων περι τα Χριστολογικά. Σε κάθε περίπτωση η άγωνία αυτή φαίνεται ότι δονεί ένα μεγάλο μέρος του χριστιανικού κόσμου, όπως φαίνεται σε ψυχοφελείς άφηγήσεις, όράσεις, ή στην άσκητική γραμματεία⁵⁰ και βέβαια και σε γνωστά έπόνυμα έργα όπως οι *Διάλογοι* του πάπα Γρηγορίου Α', ό οποίος ένωμάτωσε αυτούς τους προβληματισμούς στους όποιους συμμετείχε όταν ήταν παπικός αποκρισιάριος στην Κωνσταντινούπολη από το 579 έως το 585 (δηλαδή ήδη από την περίοδο που έξετάζουμε). Δεν είναι συνεπώς παράξενο το γεγονός ότι εκφράζεται τόσο

47. Για τον ρόλο αυτών ήδη στην πολιτική του Ίουστινιανού βλ. M. MEIER, *Das andere Zeitalter Justinians. Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert n.Chr.* Göttingen 2003.

48. Προβλ. το βασικό έργο του *De statu animarum post mortem*, έκδ. P. Van Deun, Louvain 2006 [CCSG 60].

49. N. CONSTAS, «“To Sleep, Perchance to Dream”: The Middle State of Souls in Patristic and Byzantine Literature», *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001), 91-124.

50. Βλ. συλλογή τέτοιων άφηγήσεων στο J. WORTLEY, «The repertoire of byzantine “Spiritually Beneficial Tales”» *Scripta* 8-9 (2010) 93-306.

έντονα μέσα στα Κοντάκια: «Ἄρα ποῦ αἱ ψυχαὶ νῦν ὑπάρχουσιν;/ ἄρα πῶς ἐν τῷ Ἄδῃ διάγουσιν;/ ἐπεθύμουν μαθεῖν τὸ μυστήριον/ ἀλλ' οὐδεὶς ἰκανὸς διηγῆσασθαι./ Ἄρα ἐκεῖνοι μνημονεύουσιν τῶν ἰδίων αὐτῶν ὡς ἡμεῖς ἐκεῖνων;»⁵¹.

Συμπεράσματα

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συμπεραίνουμε ὅτι ἡ διαμόρφωση τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ προσευχὴ τῆς κοινότητος ποῦ, κατὰ βάσιν σὲ εὐχαριστιακὸ πλαίσιο ἢ ὡς προέκταση αὐτοῦ, δεόταν γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ κεκοιμημένου στὴν κοινωνία τῶν ἁγίων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἀναπαυσασμένων, ὅπου ἄγιοι θεωροῦνται ὅλοι οἱ Χριστιανοὶ χωρὶς νὰ προσδιορίζεται κάποια διάκριση μεταξὺ «ἀναγνωρισμένων ἁγίων» καὶ μὴ, ἀπὸ τὸν 6^ο αἰῶνα καὶ μετὰ ἀπὸ μιὰ έντονη διαμάχη γιὰ τὴν τύχη τῶν κεκοιμημένων καὶ τῶν ψυχῶν τους, ἡ νέα λειτουργικὴ ζωὴ ποῦ συγκεντρώνεται στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ συνδυάζει τὴ σεβάσμια μοναστικὴ παράδοση τῆς Παλαιστίνης δίνει διέξοδο στὴν ἀνάγκη γιὰ περισσότερο ἀναστοχασμὸ στὸ θέμα αὐτὸ ἀπὸ τοὺς πενθοῦντες πιστοὺς καὶ συμμετοχὴ στὰ τῆς ἐξόδου τοῦ κεκοιμημένου μέσα ἀπὸ τὴν ἐνορχήστρωση ἀντιφωνικῶν ψαλμικῶν στοιχείων καὶ ποιητικῶν δημιουργιῶν, ποῦ ζωντανεύουν μπροστὰ στὴν προσευχομένη κοινότητα τὴν πορεία τῆς ψυχῆς καὶ ἐξωτερικεύουν ταυτόχρονα τὶς ἀντιδράσεις τῶν πενθούντων μέσα στὴ γενικὴ πορεία τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας καὶ ποιμαντικῆς. Αὐτὴ ἡ νέα σύνθεση θὰ πάρει πλούσιες σταθερὲς μορφὲς μετὰ ἀπὸ τὸν 8^ο αἰῶνα, γιὰ νὰ προχωρήσει σὲ μιὰ διάσπαση «ιδιωτικῶν» ἀκολουθιῶν γιὰ μοναχοὺς, ἱερεῖς καὶ πολλὲς ἄλλες κατηγορίες μετὰ ἀπὸ τὸν 12^ο αἰῶνα⁵². Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς «ιδιωτικοποίησης» τῆς εὐσεβείας, ποῦ μαρτυρεῖται καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη νέων κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν δυνάμεων ἀπὸ οἰκογένειες ἰσχυρῶν λαϊκῶν, ποῦ παρεμβαίνουν καὶ στὸ ἐκκλησιαστικὸ ἔργο⁵³. Αὐτὸ ὅμως ξεφεύγει ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν ἐξελίξεων κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες.

51. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κοντάκιον, Ὁδὴ ζ': Pitra, *Analecta Sacra*, σ. 244.

52. Ὁ π. Στ. Ἀλεξόπουλος παραπέμπει στὸν P. Galazda ποῦ ἀναφέρει 18 διαφορετικὰ σχήματα ἀκολουθιῶν γιὰ μοναχοὺς (ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, Ἄκολουθία, ὅ.π.).

53. Τὸ καταλαβαίνουμε αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας στὴν πρακτικὴ τῶν κανόνων, βλ. P. MAGDALINO, «Enlightenment and Repression in Twelfth-Century Byzantium. The evidence of the canonists», στὸ Ν. Οἰκονομίδη (ἐπιμ.) *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12^ο αἰῶνα. Κανονικὸ Δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία*, Ἀθήνα 1991, σ. 357-373.

SUMMARY

The formation of funeral prayers during the so-called Dark Ages
in Eastern Mediterranean (6th-7th c.)

By Dimitrios Moschos,
Associate Professor of the National and Kapodistrian
University of Athens

The evolution of funeral rites of the Christian Church from a short and simple series of prayers in the name of the whole community during Late Antiquity to a sophisticated complex of elements of monastic matins, psalms, litanies etc after the 8th c. is depicted in Byzantine euchologies preserved mainly in Southern Italy. Apart from the obvious factors of that evolution located in the growing importance of the monastic elements and of the ecclesiastical centers of Jerusalem and Constantinople one can also detect in that evolution an apparent turn in the attitude of the average believer which can be traced and analyzed in the text of Kontakia and Canons composed after the end of 6th c. There, we find the voice of the remaining pious individuals who wonder about the mystery of death, the fate of the soul etc expressed through dramatic exhortations and fictional dialogues between the departed, the community and specific holy figures. All this complies with general remarks concerning the liturgical changes after the 6th c. discussed in the modern research (e.g. Derek Krueger) and can be further explained through the heated discussion about the nature of the post-mortals world at the end of 6th c. and the general stress caused by the radical changes in civic life and the religious and geopolitical landscape, like the decadence of late antique cities, natural disasters or the Islamic conquests and raids by the Slavs.